

Ефекти розширеного функціонування прийомної сім'ї

Г.М. Бевз

кандидат психологічних наук, доцент,
Університет менеджменту освіти НАПН України

Стаття присвячена вивченню впливу соціальних перемінних на сімейну ситуацію прийомної сім'ї. Доведено, що соціальна підтримка та визнання сімей із дітьми зменшують необхідність компенсаторних механізмів і посилюють миролюбний характер взаємин. Установлено, що нормування функціонування прийомних сімей у контексті дотримання прав прийомної дитини посилює адаптаційні процеси й актуалізує саморозвиток прийомних батьків.

Статья посвящена изучению влияния социальных переменных на семейную ситуацию приёмной семьи. Доказано, что социальная поддержка и признание семей с детьми уменьшают необходимость компенсаторных механизмов и усиливают миролюбивый характер отношений. Доказано, что нормирование функционирования приёмных семей в контексте соблюдения прав приёмного ребёнка усиливает адаптационные процессы и актуализирует саморазвитие приёмных родителей.

The article This article is devoted to the study of the influence of social variables on family situation foster family. It is shown that social support and recognition of families with children reduces the need for compensatory mechanisms and strengthen the peace-loving nature of the relationship. Established that rationing functioning foster families in the context of human foster care enhances adaptive processes and updates the self-foster parents.

Ключові слова: прийомні батьки, кривні та прийомні діти, соціальне визнання.

Постановка проблеми

В Україні все більше стверджується система сімейних форм державного утримання дітей, як-то: прийомні та патронатні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу та опіка/піклування родичів. Цей процес потребує наукового вивчення та впровадження в практику апробованих моделей замісного опікування над дітьми. Недостатність вітчизняних досліджень із означеної проблеми призводить до того, що більшість діючих у нашій країні практик опираються на іноземні технології замісної опіки над дітьми, що реалізуються без належної апробації та опори на вітчизняні наукові дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Праці таких науковців, як: В.Н. Ослон, А.Б. Холмогорова, Г.М. Бевз (психологія), А.Й. Капська, Н.М. Комарова, І.В. Пеша, О.О. Романовська (соціальна педагогіка),

Л.В. Волинець (політологія), О.І. Карпенко, Л.І. Тарусова (право) – доводять, що формування соціального інституту замісної опіки над дитиною вимагає осмислення особливостей цього феномена [1]. Наразі поле замісної опіки над дітьми в умовах прийомної сім'ї можна назвати скоріше не вивченим, ніж вивченим. Це пов'язано не лише з обмеженою кількістю дослідницьких робіт, а й із нормативним упровадженням цієї форми опіки над дітьми в нашій країні лише з початку цього тисячоліття.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Створення прийомних сімей, як правило, порушує запитання оцінки соціально-статусних показників: скільки дітей доречно влаштувати в сім'ю та на який період, як вік і статусні характеристики впливатимуть на сімейні процеси, які труднощі виникатимуть і як вони оціню-

ватимуться прийомними батьками? Незважаючи на те, що практика влаштування дітей у прийомні сім'ї існує в Україні вже 10 років, ці запитання й на сьогодні залишаються недостатньо проясненими, що й обумовило написання цієї статті.

Формулювання цілей статті

Мета статті – прояснити ті психологічні зміни, яких зазнає подружжя в ситуації прийняття у свою сім'ю некривних дітей. Перед нами було поставлено завдання вивчити, яким чином соціальні перемінні (кількість прийомних дітей, термін функціонування прийомних сімей тощо) можуть впливати на внутрішньо-сімейні процеси. Таким чином, для аналізу було обрано такі показники: стаж прийомної сім'ї та показники дітності (кількість і статус – кривна чи прийомна дитина), оцінка труднощів, статус-позиція та статус-тенденція, як прагнення до переміни на ДБСТ, усиновлення чи опіку; готовність до підтримки відносин із кривною сім'єю прийомної дитини. Обраний перелік перемінних було складено, виходячи з нормативних документів щодо створення прийомної сім'ї та їх доступності соціальній оцінці. Для виміру зазначених показників використано експертну оцінку спеціалістів, які супроводжують прийомних сім'ї, самозвіти прийомних батьків і показники обраної нами батареї тестів: Вісбаденський опитувальник до методу позитивної психотерапії та сімейної психотерапії – WPPF М. Пензішкіана за участю Х. Дайденбаха; СПА К. Роджерса, Р. Даймонда в адаптації Т.В. Снегірьової; САМОАЛ в адаптації Н.Ф. Каліної; методика вивчення статево-рольових відмінностей Сандри-Бем; методика діагностики домінуючої стратегії та психологічного захисту в спілкуванні В.В. Бойко; ступінь задоволення основних потреб і рівень соціальної фрустрованості (автор Л.І. Васерман, адаптація В.В. Бойко); «Прогноз» Санкт-Петербурзької військово-медичної академії, методика діагностики міжособистісних відношень у подружній парі ЛІРІ (Т. Лірі, Ш. Лефорж, Р. Сазек в адаптації Л.М. Собчик) [2; 3; 4]. Отримані дані проаналізовано засобом

описової та математичної статистики, зокрема методом кореляційного аналізу.

Виклад основного матеріалу дослідження

Дослідження показало, що різний статус дитини в сім'ї (кривна чи прийомна) активізує різні психологічні процеси нерівномірного перебігу. Доведено, що збільшення кількості кривних дітей актуалізує процеси адаптації/деадаптації, інтернальності, як показника здатності до соціальної саморегуляції, та «слухняності» ($p = 0,055$), як цінності побутового життя. У ситуації з прийомними дітьми актуалізуються переважно потреби перегляду побутово-потребової сфери життя з почерговим зростанням і спадом рівня задоволення потреб і фрустрованості, а також взаємсприймання в подружній парі, що попервах слугує згуртованості, а з прийняттям третьої дитини – диференціації. Зі збільшення кількості прийомних дітей посилюються цінності побутового життя (чесність ($p = 0,039$), любов ($p = 0,041$)) а також актуалізується компенсаторний механізм «діяльність» ($p = 0,022$). Статистично було доведено значущість гендерних відмінностей динаміки станів респондентів за показником «дітність», що виступає модератором майже для 30 пар перемінних. Аналіз гендерних відмінностей у питаннях дітонародження показав, що для жінки особливо значущим виступає період народження другої дитини, що супроводжується зростанням рівня інтернальності ($p = 0,007$), зменшенням підконтролю ($p = 0,023$) і зовнішнього контролю ($p = 0,005$). Однак із народженням більше ніж двох дітей, відмічається зниження соціально-схваленої орієнтованості та повернення до реалістичніших суджень, зниження сприймання чоловіка, як носія стабільності, та збалансування показників зовнішнього контролю. Можна сказати, що з народженням третьої дитини жінка формує якісно нову соціальну позицію.

Для чоловіків критичним періодом виступає період народження первістка, що суттєво підвищує рівень незадоволення матеріальних потреб ($p = 0,021$), критичне ставлення до себе ($p = 0,044$) та

інших (0,031), посилює дезадаптованість (0,054) і значущість зовнішнього контролю ($p = 0,03$), а також таких якостей, як ніжність/сексуальність ($p = 0,008$) і слухняність, готовність прислухатися до думки авторитетів ($p = 0,055$). У подальшому чоловікам вдається врегулювати питання матеріального забезпечення, зі збільшенням дитності досягається кращий рівень задоволення, ніж при народженні первістка. Із народженням кожної дитини цінність якостей «слухняність» збільшується, а «ніжність/сексуальність» зменшується, що супроводжується зростанням дезадаптації, тенденціями самовідсторонення та відмежування від навколишнього світу. Таким чином, можна сказати, що народження кожної дитини ініціює у чоловіка процеси критичного перегляду своєї позиції з тенденціями соціального відмежування. Отримані результати засвідчують значущість соціального оточення щодо визнання подружжя в нових ролях матері та батька, вкладу суспільства в сім'ї з дітьми, як умови їх соціального благополуччя, а при народженні перших трьох дітей – ще й додаткового ресурсу.

Узагальнюючи дані модераторного впливу показника «дитність» було встановлено, що репродуктивність сім'ї має три різні за характером процесуальні періоди, перший із яких базується на центробіжних силах, другий – центротяжних, а третій ініціює групоутворюючі процеси. Перший період, охоплюючи народження від одного до двох-трьох дітей, формує внутрішню батьківсько-материнську позицію у статусі дитності з перевагою внутрішнього контролю, якостей інтернальності та просоціальної налаштованості з опорою на матеріальні форми задоволення потреб. Другий період охоплює народження від 3-х до 4-5 дітей. У цей час відбувається перегляд власних і суспільних цінностей, актуалізуються ресурси прабатьківських сімей, знижується соціальна довіра, включаються захисні механізми, зокрема, просоціальної орієнтації, посилюються тенденції звернення до нематеріальних, духовних і релігійних цінностей зі знеці-

ненням задоволення матеріальних потреб, зокрема в рекреаційній сфері. Третій ініціюється з шостою дитиною та включає автономні процеси групового формування, як соціального відмежування, з посиленням почуття безпеки, пріоритетів турботливості та зниженням орієнтованості на зовнішній контроль.

Входження прийомної дитини в сім'ю актуалізує чималий перелік перемінних, що в порівнянні з кривими дітьми більше стосується жінки, ніж чоловіка. Статистично доведено, що межим періодом усе ж таки залишається влаштування двох дітей, а прихід третьої може спровокувати сімейну кризу з тенденціями до зміни структури сімейної системи, як-то: розлучення чи відторгнення прийомної дитини. У ситуації проживання в сім'ї двох прийомних дітей у жінок зростає задоволення потреб самовдосконалення ($p = 0,053$) і соціальних контактів ($p = 0,022$), критичність самооцінки в категоріях скептичності ($p = 0,038$), зменшується домінування ($p = 0,002$) і прояви любові ($p = 0,041$). При цьому підвищується рівень власної фрустрованості щодо безпеки, соціального статусу ($p = 0,043$) і виконання обов'язків замислої опіки ($p = 0,011$), а партнер оцінюється в категоріях залежності ($p = 0,052$) і конформності ($p = 0,005$). У цей період у чоловіків відмічається найнижчий рівень значущості якостей чесності ($p = 0,039$) і зростання незадоволення потреб самовдосконалення ($p = 0,008$). Прийом двох дітей відзначається у подружній парі найвищими показниками процесів злиття, що може слугувати поясненню побутового твердження, що діти скріпляють сім'ю. Налаштованість подружжя на дитину та подолання пов'язаних із цим процесом труднощів формує тенденцію посилення проєкцій власних якостей на партнера, що запускає гомеостатичний механізм згуртування. Однак, дія виявленого гомеостатичного механізму є нетривкою і вже з третьою дитиною і у чоловіків, і у жінок фіксується збільшення компенсаторної активності та процесів диференціації в подружній парі (зменшення показника

ЛПРІ/розбіжність). При цьому у жінок цей процес відбувається активніше ($p = 0,052$), а у чоловіків відповідні зміни є більш пролонгованими. Аналіз наведених даних дає можливість зробити висновок, що в ситуації прийомної сім'ї межі періодів дитинства відносно кривонароджених дітей розмиваються включенням адаптаційних процесів. Таким чином, лише прийом третьої та четвертої дитини прирівнює сімейні процеси прийомної сім'ї до сімей із двома кривними дітьми з домінуванням центробіжних сил: зростає особистісна зацікавленість жінки щодо прийняття іншого та проявів любові ($p = 0,041$), а миролюбність, як форма психологічного захисту у спілкуванні, досягає найбільшого значення ($p = 0,052$); потреба у визнанні та безпеці стає все більше задоволеною ($p = 0,005$), зростає значущість статусно-рольових позицій у подружній парі ($p = 0,002$), а партнер сприймається переважно як співчутливий ($p = 0,046$). Також цей період доповнюється характеристиками наступного періоду, де вступають в силу центротяжні сили, актуалізуючи пошуки внутрішніх ресурсів сімейної системи засобом включення пробатьківських (Тибатько) моделей ($p = 0,003$).

Статистично доведено, що незалежно від гендерних характеристик подружжя та кількості прийомних дітей вибірка демонструє відносно стабільну тенденцію посилення зростання незадоволеності потреб самовдосконалення ($p = 0,008$), активної діяльності ($p = 0,022$) і проєктивних процесів у подружній парі ($p = 0,052/0,051$). Останні є компенсаторними механізмами, перший із яких слугує переміщенню напруження в неактуальну сферу діяльності, а другий формує тенденції уподібнення, як компенсаторну основу відчуття подружньої єдності. Таким чином, відбувається уникнення прямого зіткнення з проблемою. Дослідженням не було виявлено відносно сімей із прийомними дітьми тенденцій соціального відмежування, що може бути зумовлено специфікою надання турботи дитині в контексті виконання делегованих суспільством функцій.

На практиці прийомні батьки неодноразово вказують на переживання труднощів у процесі догляду за некривною дитиною. Статистично доведено значущість переважно суб'єктивної оцінки сімейної ситуації як важкої (на рівні 0,000), що має значущий зв'язок із показником «дїтність» на рівні 0,013. Наразі дослідженням не було виявлено статистично-значущого зв'язку щодо подолання труднощів лише засобом тривалості терміну існування прийомної сім'ї. Можна передбачити, що час, кількість дітей і суб'єктивне відчуття труднощів є тими показниками, які можуть неочікувано суттєво збільшувати ризики ПС. Проведений гендерний аналіз оцінки труднощів виявив лише у чоловічій вибірці динаміку значущих відмінностей. Так, на стадії, що передує рефлексії зростання труднощів, фіксується (відносно інших періодів) високий рівень незадоволення потреби безпеки ($p = 0,043$) і сприймання партнера в найвищій статусно-домінуючій позиції ($p = 0,045$), при цьому всі інші показники мають найнижчий рейтинг. Зі зростанням оцінки труднощів ініціюється ріст спілкування ($p = 0,021$), особливо вербальної комунікації ($p = 0,008$), знижується ризик незадоволення потреб безпеки та формується тенденція зниження оцінки партнера, як домінуючого ($p = 0,045$), що супроводжується балансуванням показників готовності до «втечі в діяльність» ($p = 0,023$). Останній показник і незадоволення соціальних потреб ($p = 0,01$), фемінні презентації ($p = 0,022$) мають найвищі прояви саме на низькому рівні оцінки труднощів, що може вказувати на переобтяження чоловіка новими функціями опіки над дитиною як такими, що не співвідносяться з традиційними очікуваннями. Оцінка рівня труднощів як середніх супроводжується підвищенням задоволення потреб безпеки при збереженні всіх перерахованих тенденцій. Таким чином, середній рівень труднощів виступає латентним, оскільки його зміни не фіксуються на рівні порушення безпеки, а основні якості замісної опіки – прояви турботливості та сприймання партнера як такого, який несе ком-

петентну авторитарність, продовжують спадати. У ситуації оцінки труднощів як високих фіксується різкий перехід показників у високі. Можна припустити, що нехтування чоловіками власних проявів турботливої діяльності та ігнорування статусно-рольової позиції партнера-жінки виступає атрибутивним процесом дії тривоги, що й зумовлює повторне підвищення відчуття незадоволення потреб безпеки та соціальних потреб. Обраний чоловіками первинний пошук подолання прихованої тривоги через розширення зовнішньої комунікативної активності (спілкування та невербальна комунікація) не слугує ідентифікації предмету тривоги, пролонгуючи тим самим її патологічний вплив.

У подальшому виявлений компенсаторний механізм дії може завдати руйнівного удару подружній взаємодії з причини формування у чоловіків тенденції обмеження власної турботливої поведінки та небажання визнавати статусну позицію дружини в ролі представника інтересів прийомної дитини. При цьому виявлені тенденції розширення вербального спілкування у чоловіків, як індикатори адаптивних процесів, можуть слугувати полем природного опанування ними компетенціями замісної опіки над дитиною. Це слід урахувати в плануванні соціального супроводу, як і відсутність зазначених тенденцій у жіночій вибірці.

Практика влаштування дитини в прийомну сім'ю передбачає підтримку її контактів із кривною родиною. З причини складнощів регуляції підтримки цих контактів від прийомних батьків вимагається певна компетентність у дотриманні безпеки дитини. Загалом виявлено три типи підтримки контактів із кривною родиною прийомної дитини: постійний, ситуативний і відсутній. Дослідженням було статистично доведено, що в разі постійної підтримки контактів прийомної дитини з її кривною сім'єю у прийомних батьків (чоловіків і жінок) відмічаються найвищі показники старанності ($p = 0,021$) як побутової цінності. У жінок ця ситуація посилює внутрішньо-особистісний контроль

($p = 0,033$), що найсильніше проявляється в ситуативних контактах, а найменше за постійної форми. У чоловіків як ситуативна, так і постійна форми контактів ініціює компенсаторну активність «утечі в діяльність» ($p = 0,054$). Дослідженням було доведено, що саме ситуативна форма підтримки контактів вказує на мобілізаційні особистісні процеси, ефективність яких, імовірно, пов'язана із зовнішніми умовами виконання делегованих функцій опіки. Можна сказати, що структурування цього процесу з боку уповноважених органів буде зменшувати вплив тривоги (особливо для чоловіків) і посилювати умови дотримання безпеки (особливо для жінок). Виявлений модераторний вплив цієї категорії підтвердив вищезазначені положення. Більше того, було встановлено, що відсутність зв'язків із кривною родиною прийомної дитини не сприяє ствердженню адаптаційної здатності прийомних батьків, а відводить їх увагу на дотримання цінностей побутового життя, структуруючого плану, зокрема, щодо дотримання «чистоплотності». Факт підтримки відносин із кривними батьками прийомної дитини, як модератора, запускає механізм зростання відчуття самоактуалізації та зменшення незадоволеності соціальних потреб, що підтверджує релевантність діяльності респондентів завданням замісної опіки. Було статистично доведено, що нормування цього процесу робить проблеми дотримання безпеки неактуальними, а відсутність такої норми та допустимість варіантів щодо наявності/відсутності чи ситуативності контактів із кривними родичами прийомної дитини виступає модератором запуску таких механізмів, як зниження комфорту та самоприйняття; зростання загальної фрустрованості, особливо у сфері виробничих умов; зниження вимог щодо матеріальних потреб і потреб самовдосконалення та, загалом, пониження життєвих вимог.

Висновки

Проведений аналіз дає можливість зазначити, що статусна характеристика сім'ї виступає атрибутом відображення

зовнішніх і внутрішніх умов її існування. Такі перемінні, як подружня взаємодія, компенсаторні механізми та фрустраційний вплив зовнішніх умов праці слід оцінювати значущими показниками, які можуть ініціювати тенденції пролонгації чи призупинення функціонування у статусі прийомної сім'ї.

Дослідження засвідчило наявність гендерних відмінностей у реагуванні подружжя на статусні переміни. Статистично доведено також, що збільшення кількості дітей змінює соціальну позицію жінки, а у чоловіка народження кожної дитини ініціює перегляд всієї системи життєвих поглядів. Доведено, що незалежно від статусу дитини (кревна чи прийомна) сім'я однаковою мірою потребує соціальної уваги, як механізму збереження здорової сімейної рівноваги, який підтримує та намагає. За умов їхньої відсутності активізуватимуться компенсаторні механізми, що в ситуації з кривими дітьми формують тенденції соціального відмежування та пошук ресурсів у духовній сфері життя, а в ситуації з прийомними дітьми є засо-

бом структурованості сімейного життя та «втечі в діяльність».

Доведено, що зростання кількості дітей у сім'ї почергово ініціює три взаємопов'язані періоди її життя, що в ситуації прийомної сім'ї розширюються адаптаційним періодом, як однієї з причин виявленого на практиці прагнення прийомних батьків прискорити збільшення кількості прийомних дітей.

У ході дослідження виявлено, що підтримка контактів із кривими батьками прийомної дитини виступає складним моментом для прийомних батьків, однак слугує підвищенню їхньої компетентності та адекватності надання опіки некривній дитині. Наразі невстановлення норми необхідності цієї роботи формуватиме механізм пониження адаптивності та вимог щодо власного рівня життєдіяльності та компетентності в ролі прийомних батьків.

Проведене дослідження можна вважати лише початком вивчення структурних змін і процесу замісної опіки над дитиною, що є важливим для розроблення якісний стандартів у цій сфері соціальної роботи.

Список використаних джерел

1. Бевз Г.М. Приймона сім'я : соціально-психологічні виміри. Монографія / Г.М. Бевз. – К. : Слово, 2010. – 352 с.
2. Методы психической диагностики: Методика межличностных отношений (модификационный вариант интерперсональной диагностики Т. Лири) // Собчик Л.Н. Методическое руководство. – М. : ВНИИТЭМР. – 1990. – 46 с.
3. Пезешкина Н. Психотерапия повседневной жизни. Тренинг в воспитании партнерства и самопомощи / Н. Пезешкина ; [перев. с нем.]. – М. : Медицина, 1995. – 336 с.
4. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие. – Самара : БАХРАМ-М, 2000 – 672 с.